

**Ескапізм як форма індивідуалізації особистості (спостереження над прозою
Валерія Шевчука)**

Втеча від тоталітаризму суспільства та ворожих антигуманних сил, своєрідний ескапізм, що постає на різних життєвих рівнях, коли людина відчуває власну беззахисність та неспроможність, притаманна й В. Шевчукові, творчість якого прийнято розглядати у контексті українського шістдесятництва. Явище шістдесятництва збігалось з добою соцреалізму, яка «робила ставку на повну й безоглядну інтеграцію індивідуума в знеособлений колектив» [10, 226] і не потребувала творчої особистості з унікальною індивідуальністю та диференціацією власного Я. Необхідність «працювати на систему», віддавати належне державній кон'юктурі заради власної користі або в силу віри зоставляла нерозкритою внутрішню потребу митців у самовираженні. Вільна від ідеологічних нашарувань людина, здатна зректися звичайних стереотипів життя, як зазначає І. Кошелівець [4], автоматично ставала дисидентом. Л. Тарнашинська у праці «Свобода вибору – єдина форма індивідуалізації особистості» [10] подає своєрідну класифікацію шістдесятництва, зазначивши, що явище дисиденства в українській літературі є досить неоднозначним («в залежності від міри внутрішньої свободи митця»): 1). офіційна література (І. Дзюба, І. Драч, Б. Олійник); 2). дисиденство зовнішнє (Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус), як вияв спротиву існуючій системі; 3). дисиденство «тихе», «книжне протистояння» (І. Жиленко, В. Шевчук), коли письменник «як ота Касандра із драми Лесі Українки, тільки бачить, чує, може розказати ... але відчуває жахливу безсилість будь-що змінити в світі» [9, 71]. Зовнішнє дисиденство зазнавало тиску репресій та знищення, а внутрішнє, своєрідний ескапізм, підлягало занесенню у «чорні списки» й «забуттю». Недаремно свій роман про шістдесятників В. Шевчук назвав «Юнаки з вогненної печі» – «всі ми були такими юнаками, які увірували, але більшість із нас у тій вогненній печі, так чи інакше, згоріли. Правда, тілом, не

духом, бо добротворення у світі вічне, а мале й низьке – тлінне, адже навіть ті, хто духовно зламався, зберігали в душі живу часточку, від якої потім діставали дар воскресіння» [13, 396].

В. Шевчук, який «стійко й послідовно не потрапляв в соцреалістичну манеру» [2, 280], усвідомлював колосальну різницю між суспільними ідеями та власними цінностями. «Я, як і мій дід по матері, мав (і маю) різко виявлений антимілітарний комплекс: усе військове викликало в мене гостру негативну реакцію ... ніколи не вірив у прогресивну суть революції» [13, 347; 401], – пояснює В. Шевчук свою відмову відкритого протистояння. Водночас він говорить, що вже під час навчання в університеті «мав цілком оформлені опозиційні настрої, навіть з комсомолу добровільно вийшов». Така позиція відсторонення ігнорувалася більшістю офіційних письменників, розцінювалася досить негативно серед дисидентів, не була зовсім переконливою для молодших сучасників.

Розуміючи, що кон'юктурні зображення плакатно змальованих, показово похвальних, демонстративно «активних» героїв гарантували б йому спокійніше життя, «український Бальзак», як часом називали В. Шевчука в період радянської цензури, обирає усамітнення, свідоме приречення на довгі роки позалітературного існування, як «своєрідну реакцію на життя і подразники, які людину знесилюють» [9, 69]. Будь-які компроміси були для письменника неможливі (розумів кожен компроміс як втрату себе, вирішивши ще на початку творчої діяльності жодного слова не написати проти сумління): орієнтацію на кон'юктуру вважав «ганебним пристосуванством»; не дозволяв редакторам «причісувати» власні твори; відстоював індивідуальність героїв; ніколи не шукав своїх героїв серед неординарних людей; намагався оминати речі «позірні, модні, шаблонні, офіційні», а помічати в житті те, що не помітив ніхто. «Мав дерзновення бути самим собою в будь-який час і ніколи не ганявся за марностями цього світу» [9, 78].

Подібний вибір є характерним для типового екзистенційного героя, який пориває зв'язки із суспільством, відстоюючи право бути самим собою. Самотня і достатня особистість сприймає власне буття переважно як протидію середовищу, іншому, а тим більше суспільству, державі, які нав'язують їй свою волю, свої інтереси, мораль, прагнуть перетворити в знаряддя, засіб чи функцію. «Масове суспільство», на думку представників екзистенціалізму, вбиває у людині індивідуальне і творче начало – людина руйнується, втрачаючи даровану Богом сутність. Тому екзистенціалісти на свій лад захищали людську особистість та її свободу в епоху дегуманізації й тоталітаризму. Вони виробили «філософію самотньої свідомості», що зосереджувалася на ситуації подвійного життя: справжнього – замкнутого на власному «я» і несправжнього, абсурдного – в суспільстві, де все підкорено ідеологічним приписам. Поглиблення відчуття абсурдності довколишнього світу зазвичай призводить до ще глибшого відчуження, «перетворюючи особистість на таку, яка зосереджена тільки на своїй екзистенції» [11, 150].

У важкі сімдесяті роки, за словами самого В. Шевчука, рятуючись від вороже настроєного суспільства, він пішов у схиму, зачинившись у башті зі слонової кістки. Період ескапізму був надзвичайно плідний у творчому плані – митець задовольнявся самим фактом творчості (днями пропадав по бібліотеках, у відділі рукописів ЦНБ, відкрив цілий масив маловідомої поезії, провів ряд археологічних поїздок): «знав у своєму житті одне: щоденну працю без вихідних та відпусток; знав я і моменти високого духовного пояснення, яке допомагало мені жити; в ім'я тих пояснень і задля них, може, я й жив» [13, 397]. Але досить скрутно було у плані матеріальному – постійну роботу для людини з «чорного списку» знайти було неможливо, був цілковито виключений із літературного процесу. Невелика оплата за кіносценарії та заощадження дозволяли доволі обмежене існування: «подеколи я навіть не мав копійок на трамвай – мусив ходити пішки» [6, 58].

Ізольованість від світу та втеча у мікросвіт допомагали втримати моральні цінності як самому авторові, так і його героям. Письменник ніби наслідував філософські настанови Епікура, який заповідав наближення до природи, зречення суєтних бажань, проповідував тишу і спокій як найбільші блага, що їх лише порушують влада, почесні та багатство. «Людина чесна не шукає утвердження себе в суспільстві, вона тікає в себе. Отакі втікачі в себе і є часто моїми героями, вони згоджуються ліпше бути нічим, аніж лихоносним «чимось» [9, 72]. Занурення у власний світ самітників, непрактичних та дивакуватих героїв, подекуди розглядалося критиками як «виклик «правильній нудоті» [5, 180] (зовнішня химерність постає тут як порятунок від зоднаковіння, спосіб збереження внутрішньої особистості) або «відсутність чи «розрідженість» побуту [7, 177] («стилізаторське» нехтування емпіричним та побутовим).

В. Шевчук виводить два типи героїв – людину бездуховну, здатну вдовольнити тільки власні матеріальні потреби та людину духовну, здатну піднятися над сірою буденністю. Найчастіше не лише герої винні в подібному способі життя – такими інертними їх «зробила» система. Але деколи навіть такі збайдужілі особи здатні на протест. Відбиток підсвідомості і поведінки підкореної людини, залежної від влади тоталітарної системи, тема свободи вибору та вибору свободи відобразилися у фантастичній повісті «Птахи з невидимого острова» [12]. Закони замкнутого острова, його суспільна будова, повсякчасний нагляд його мешканців один за одним та піддавання одне одного тортурам подані як «...іронічний коментар до марксистської ідеології, включно із запереченням Гегеля» [3, 96]. Світ, який поставив себе поза історією, – робить висновки В. Шевчук, – не має ні минулого, ні майбутнього. Це «самостворений» анти-світ.

Другий тип героя є «соціально інфантильним», але не тому, що йому байдуже, в якому суспільстві він живе, а тому, що не сприймає засад антигуманного суспільства. «Людина духовна втікає в себе для того, щоб зберегти себе, хоч, може, тим самим себе губить. Губить, бо зазнає поразки у війні із

Буднем... бо не борець за своєю природою» [9, 75]. Кожен із героїв триптиха «Три листки за вікном» [14] – «інакша людина з інакша людина з інакшим, обумовленим соціально-психологічними і мислинневими особливостями, рівнем свідомості, але водночас це та сама людина, духовні двійники у трьох іпостасях Семена-затворника» [1, 109] з роману «На полі смиренному». Усамітненість стає їх прикметною рисою: кожен із них трохи відмінний від світу, і він мстить їм за цю відмінність. Ілля Турчиновський, який живе у XVII ст., шукає в самотності мудрості та умиротворення, внутрішньої рівноваги як шляху до рівноваги зовнішньої. Замість при звичаюватися до цього недосконалого світу, він намагається його поліпшити, зменшити кількість зла за рахунок збільшення добра. Але саме намагання творити добро подекуди породжує зло, ненависть і навіть фізичні знущання. Для його онука Петра Турчинського, який живе у XVIII ст., усамітнення позначене відчуттям ворожості світу й неминучості загибелі в ньому (історія п'яти утекших Петрів постає як одна історія про трагічну беззахисність людини перед ворожим їй світом). Екстремальна ситуація, в якій його інакшість стає очевидною, відкидає Петра зі звичного світу, проводячи чітку грань між «сильними і кволими, упевненими і невпевненими, тими, що живуть без задуму, і тими – що їх доля усихати від думок». Їхньому предку Киріяку Сатановському з середини XIX ст. світ видається цілковито заповнений злом, а люди, що намагаються робити добро, сприймаються як диваки і невдахи (Микола Платонович Біляшівський). Він не вірить у добро і водночас уперто відмовляється брати участь у навколишньому злі і це дає йому підстави протиставляти себе героям «Чорної книги», посилюючи тим самим власну самотність і цілковиту відчуженість. Наділений «прокляттям чесності», прокляттям бачити і розуміти ліс людей, С. Андрусів порівнює Сатановського із самотнім згорілим деревом.

Роман «Три листки за вікном» відобразив прагнення письменника створити образ мешканця світу, самотньої людини всесвіту, як символ буття, розкладеного на мільйони інших, розсіяних по цілому світу.

За радянських часів літературна критика вважала відсторонення героїв В. Шевчука від бурхливого ритму життя за наслідок таких хвороб, як бездуховність та соціальна апатія. Хвороби ці нібито заганяли людей у «капсули» індивідуального існування, не дозволяючи знайти опору в обставинах та умовах довкола себе. Зокрема, Л. Новиченко вбачав у романі «Дім на горі» спроби позасоціального осягнення людини. М. Рябчук, розглядаючи прозу письменника, як «характерний вірець літератури «застійного» десятиліття» [7, 176], теж вказував на її «позасоціальність», пояснюючи це десятирічним недрукуванням і літературно-критичною упередженістю, а М. Жулинський вказував на «споглядальність, самозаглибленість та рефлексивність героїв». В. Шевчук, відповідаючи на закиди критиків, зауважував, що розуміє рефлектування, як спосіб прийняття світу. «Коли герой шукає моральних цінностей, коли він хоче почуватися у світі надійно, коли він хоче гармонії ... – це соціальна позиція» [8, 136].

Можемо говорити про те, що більшість творів письменника перейняті мотивами абсурду життя, ескапізму, відчуженості од світу зовнішнього, героїв позбавлені душевної рівноваги, і це змушує їх тікати од себе, а насправді у себе, свій внутрішній світ, оскільки подібна втеча від життя була властива самому В. Шевчуку.

Література

1. Андрусів С. У лісі людської душі // Жовтень. – 1988. – № 1. – С. 107-111.
2. Грабович Г. Кохання з відьмами // Грабович Г. Тексти і маски. – К.: Критика, 2005. – 312 с.
3. Залеська-Онишкевич Л. Шлях вічного повороту // Сучасність. – 1996. – № 1. – С. 93-96.
4. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. – Пролог, 1964.

5. Панченко В. Маленькі свята серед буднів // Вітчизна. – 1988. – № 2. – С. 180-183.
6. Пивоварська А. Дім на горі. Розмова з В. Шевчуком // Сучасність. – 1992. – № 3. – С. 54-59.
7. Рябчук М. Книга добра і зла за Валерієм Шевчуком // Вітчизна. – 1988. – № 2. – С. 176-179.
8. Тарнашинська Л. Закон піраміди, або чи існує формула ідеального «Я» // Дніпро. – 1990. – № 12. – С. 134-136.
9. Тарнашинська Л. Ліпше бути ніким ніж рабом // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 69-80.
10. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності: Абрис сучасної літературознавчої концептології. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 534 с.
11. Тарнашинська Л. Художня галактика Валерія Шевчука: Постать сучасного українського письменника на тлі західноєвропейської літератури. – К.: Вид-во імені О. Теліги, 2001 – 224 с.
12. Шевчук В. Птахи з невидимого острова. – К.: Рад. письменник, 1990. – 470 с.
13. Шевчук В. Темна музика сосон: Роман. Сад житейських думок, трудів та почуттів: Автобіограф. замітки. – К.: Акцент, 2003. – 448 с.
14. Шевчук В. Три листки за вікном: Роман-триптих. – К.: Рад. письменник, 1986. – 587 с.

Аннотація

В статті розглядається проблема ескапізму в творчестві В. Шевчука як форма індивідуалізації особистості. Ізоляція від зовнішнього світу стає єдиною можливістю збереження моральних цінностей для самого автора і його героїв.

Ключевые слова

Абсурд життя, ескапізм, відчуженість, тоталітаризм, внутрішній світ.

Annotation

The article deals with the problem of escapism as the form of personality's individualization in works by V. Shevchuk. Isolation from the outer space for moral values preservation considers as the exclusive opportunity to the author and his heroes.

Key Words

Life absurdity, escapism, alienation, totalitarianism, inner world.